

OCAK - ŞUBAT 2019 | SAYI 6

ISSN 2667-4637
9 772667 463009
FIYATI 25 TL

Millî Mecmûa

Kim var imiş biz burada yağı iken?

DOSYA KONUSU
ZİYA GÖKALP

HİLÂFETİN İLGASI MESELESİNE İLİŞKİN ZİYA GÖKALP'İN GÖRÜŞLERİ

*İsmet Türkmen**

Giriş

Fransız inkılâbının mahsulü olan cumhuriyet fikri ve bu doğrultuda, Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla birlikte kurulan yeni devletin modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiş olan halifelik makamının ilgası, son dönemde farklı disiplin alanlarında araştırmalara konu olmuştur. Son dönem sosyal bilimler sahasında hazırlanmakta olan hilâfet konusunu merkeze alan çalışmaların yoğunluğu dikkat çekmekle birlikte, bu doğrultudaki çalışmaların büyük çoğunluğunun ortak noktası meseleye bütüncül yaklaşımlarıdır. Diğer bir ifade ile bu türden çalışmalar özelinde Hilâfetin dinî boyutları ve geçmişi ayrıntılı olarak ele alınmakta, kurumun İslamiyet içindeki yeri, uluslararası ilişkilerdeki önemi vb. gibi konular üzerinde durulmaktadır. Hilâfetin ilga edilmesi, başta bu kurumun dini özelliği ve tarihsel rolü olmak üzere çeşitli nedenler yüzünden çok tartışılmış ve bugün de tartışılmaya devam edilmektedir. Yakın dönem Türk tarihi özelinde hilâfet meselesi mevcut literatüre göre üç dönem başlığı altında değerlendirilebilir: Birincisi, meselenin doğuşundan yani 1540'lardan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gelen dönemdir. İkincisi, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan II. Meşrutiyet'in sonuna kadar olan dönemdir. Üçüncü dönem ise, II. Meşrutiyet sonrası dönemde hilâfet kurumu ile ilgili gelişmelerin hilâfetin ilgâsı süreci ve sonrasındır. Söz konusu dönemler

*) Doç. Dr. İsmet Türkmen / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat (e-posta: iturkmentug@gmail.com).

hakkındaki literatür, müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar önemli ve hacimlidir.

Bu başlık altında, zikredilen dönemler hakkında bilgi veren literatürün önemli bir kısmının kısa bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, bu üç bölüm özelinde değerlendirme yapılırken meselenin ana hatlarıyla seyri hakkında da bazı bilgiler verilecektir.

Birinci Dönem: Osmanlı hilâfeti meselesinin birinci dönemi hakkında en önemli eser, meselenin başlangıcını da açıkça ortaya koyan Lütü Paşa'nın 1554 yılında tamamladığı *Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme* adlı yazma risalesidir.¹ Bu çalışma özelinde bilinen ilk araştırma Hamilton A. R. Gibb tarafından "*Lutü Paşa on the Ottoman Caliphate*" başlığı adıyla yayımlanmıştır.² Lütü Paşa'nın risalesinin, hilâfetin Osmanlı'ya intikali hususunda bilinen ilk eser olmakla birlikte literatüre en belirgin katkısı: Osmanlı hilâfeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Fakat Osmanlı hilâfeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere henüz ulaşılamamaktadır.³ Hilâfet makamının ilgâ edildiği aynı yıl içinde kurumun tarihi üzerine *The Caliphate*⁴ adlı bir monografi yayımlayan İngiliz tarihçi Thomas W. Arnold, "*The Ottomans and the Caliphate*" (XI.) ile "*Sultan Selim in Egypt*" (XII.) bölümlerinde Osmanlı hilâfeti meselesinin birinci dönemini konu almaktadır. Bu konuda önemli araştırmalardan biri de Faruk Sümer tarafından kaleme alınmıştır. Faruk Sümer'in, "*Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?*" başlığıyla yayımlanan çalışma, esasında hilâfetin Abbâsilerden Osmanlılara devrinin vaki olmadığını ispatlama çabasıyla hazırlanmıştır.⁵ Bu döneme ilişkin Halil İncalcık'ın "*The Ottomans and the Caliphate*" hilâfet meselesi ile ilgili çalışmasında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁶ Halil İncalcık, Osmanlı sultanlarından yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi sıfatını ilk benimseyenin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu belirtmektedir. Esasında Halil İncalcık'a göre, sultanın bu tavrı İslam dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından daha da öte bir anlam taşımamaktadır: "*Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta (gazâda) önderlik kavramının uzantısından başka bir şey değildi.*"⁷ Hasan Gümüsoğlu tarafından hazırlanan ve hilâfet meselesinin birinci dönemini ele alan "*Osmanlı Hilâfeti ve Kaldırılması*" adlı çalışma, Kanuni Sultan Süleyman öncesindeki Osmanlı padişahlarının halife unvanını kullanmaları konusundaki yaygın ve ansiklopedik bilgileri tekrarlamıştır. Osmanlı hilâfetini

- 232 savunmak amacıyla yazılmış görünen bu çalışma, büyük ölçüde bir literatür taramasına dayanmakta ve Osmanlı sultanlarının Kureyş kabilesine mensup olmadan da meşru halife oldukları fikrini savunmuştur. Ayrıca, çalışmada İslâm kelâm ve fıkıh literatürüne de müracaat edilmiştir.⁸

İkinci Dönem: Osmanlı hilâfeti meselesinin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası ise bu konudaki çalışmalarında giderek artan bir mahiyette olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu yoğunluğun Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi üzerinde yoğunlaştığını da özellikle belirtmek gerekmektedir. Bu hususta ilk olarak değerlendirebileceğimiz çalışma Mekteb-i İdâdî-i Şâhâne Kitâbet muallimlerinden ve Ticâret-i Bahriyye Meclisi zabıt kâtibi olan Esad Efendi'nin *Hükûmet-i Meşrûta* adlı risalesidir. Osmanlı siyasal ideolojisinde soyut ve mutlak hükümdar tipi yerine; somut ve tabanı halk olan bir kurum fikrini, yani meclisi önermesi itibariyle, Osmanlılar döneminde yazılmış ilk Anayasa Hukuku çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir.⁹ Bu dönemde konumuz açısından önem arz eden diğer bir çalışma ise, 1844-1912 yılları arasında yaşamış olan Osmanlıların üretken yazarlarından ve fikir adamlarından Ahmed Midhat Efendi tarafından hazırlanmıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin Sultan Abdülaziz devrinin bir nevi siyasî tenkidi sayılabilecek *Üss-i İnkılâb* adlı kitabı, doğrudan hilâfetle olmamakla beraber, özellikle Kânûn-i Esâsî çerçevesinde yapılan tartışmaları ayrıntısıyla vermesi sebebiyle, Osmanlı padişah/halifelerinin yetkileri konusunda bazı düşünceleri içermektedir.¹⁰ Bu çalışmaları takip etmekle birlikte farklı mahiyette hazırlanmış bir çalışma ise Âmidi-i Dîvân-ı Hümâyûn Hulefâsından Nazîf Surûrî'nin *Hilâfet-i Muaz-zama-i İslâmiyye* adlı eseridir. Eserin giriş bölümünde şu ifadelerle yer verilmektedir:

Emîru'l-mü'minîn ve halife-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine âmme-i ehl-i tevhîd ve îmânın inkıyâd ve mutâvaatla memûr ve mükellef oldukları vâreste-i izah ve beyândır...Bu farîza-i celîlenin dînî ve dünyevî ve maddî ve manevî fezâil-i celîlesi ve hudânkerde aks-i hâl ve hareketin mazarrât-ı azîme ve ukûbât-ı elîmesi hakkında fem-i mübârek-i Hazreti Peygamber'den şerefsünûh ve sudûr buyrulmuş ve sıhâh-ı sitte-i mu'teberede ruvât-ı sâdika-i kirâmın künye ve esâmi-i muhteremeleriyle muharrer ve menkûş bulunmuş olan ba'z-ı ehâdis-i şerîfenin bu mecelle-i mücmeleye kayd ve sebtine ibtidar kılındı. Ehâdis-i şerife-i mezkûrenin zîrlerinde muharrer meal-i münîfleri efâhım-i ulemây-ı İslâmiyye'den merhûm Abdülvehhâb Efendi tarafından tahrîr kılınmış ve âcizleri cânibinden dahî nef'an li'l-İslâm tab' ve

neşrine ihtimâm olunmuştur. Fermân-ı celil-i İlâhî ve emr-i şerif-i risâletpenâhî ile hârisü'l-kibleteyn ve Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn Şevketlü Pâdişâhımız Halife-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine cümlemiz cânibinden arzı makrûn olan sadâkat ve mutâvaatın umûm ve husûs mülâhazasıyla âlem-i İslâmiyet'e bahş ideceği fevâid-i cezile-i âliyye gayr-i kâbil-i vasf ve ta'dâd olmasına binâen, can ve gönülden salavât-ı seniyye-i Hazreti Seyyidi's-sekaleyni tekrâr ve da'avât-ı hayriyye-i Cenâb-ı Emîri'l-mü'minîni tilâvet ve tezkâr eylerim. ¹¹

Eserde hilâfet, halife, sultan ve sultana itaat gibi konularla ilgili toplam 22 hadîsin metni, "Hadîs-i Şerif-i Nebevî" başlığı altında verilmiş, daha sonra "Meal-i Münîfi" başlığı altında ise bu hadislerin Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Hadislerin râvîleri ve senet zincirleri verilmediği gibi, kaynakları da belirtilmemiştir.¹² Bu dönem özelinde Osmanlı hilâfet meselesi literatürü açısından Wilfred Scawen Blunt'ın önem taşıyan yayınlardan *The Future of Islam* adlı çalışma önemlidir. Blunt, Osmanlı hilâfeti sonrasında kurulmasını tasavvur ettiği yeni hilâfet makamının sadece dinî bir kurum olacağını ve otoritesini de belli şartlarla sınırlandırılmış olarak icra edeceğini ileri sürmüştür.¹³ Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin İslâm ve modernite arasında dönüşüm sürecini ele alan Kemal H. Karpat, 'İslâm'ın Siyasallaşması (*Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*' başlıklı çalışmada, bu değişimin 19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl boyunca geçtiği evreleri ayrıntılı değerlendirmiştir. Diğer bir ifade ile bahsi geçen çalışmada Karpat, yeni devletin inşa ve İslâm'ın siyasallaşması süreçleri ele alınmaya çalışılmıştır.¹⁴

Esas itibariyle; hilâfet meselesi özelinde Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesi hakkında araştırmalara yeterince yer verilmemiş olmakla birlikte, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) özelinde son yıllarda birbiri ardına yapılan ciddî araştırmalara konu olmuştur. Bu türden çalışmalara kaynaklık edebileceğini düşündüğümüz ilk çalışma, ünlü tarihçi Arnold J. Toynbee'nin *Survey of International Affairs 1925, (The Islamic World Since The Peace Settlement)*, Londra'da 1927 yılında yayınlanmış.¹⁵ Arnold Toynbee, halifelik makamının tarihi arka planını özetlemesinin ardından çalışmada, makamın ilgası sırasında yaşanan gelişmelerin önemli kırılma noktalarının olduğunu belirtmiştir. Toynbee; Osmanlı'nın, Avrupa'nın büyük devletlerine başarıyla karşı koymuş olmasının, *Büyük Güçlerin* kendi nüfuzu altındaki İslam topluluklarına olumsuz örnek oluşturduğunu ve sömürdükleri Müslüman halklar üzerindeki etkinliklerinin

234 giderek zayıflamasından korktuklarına işaret etmektedir. Ayrıca dönem özelinde, Hasan Gümüšoğlu'nun *Osmanlı'da Hilâfet ve Halifeliğin Kaldırılması* (İstanbul 2004), ve Namık Sinan Turan'ın *Hilâfetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması (İstanbul 2004)* kitapları birbirini takip etmiştir. 1997 yılında İzmir'de yayınlanan Mustafa Alkan'ın *Osmanlılarda Hilâfet* isimli çalışması kısmî bir literatür taraması sonucu 1517-1909 dönemi arasında konuyu daha çok alıntılarla ele almaktadır.¹⁶ Azmi Özcan, doktora çalışması olarak hazırladığı *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)* kitabının 1997'de yapılan ikinci baskısına hilâfetin kaldırılması konusunu da ekleyerek ilganın Hindistan 'Hilâfet Hareketi' açısından değerlendirmesini yapmıştır.¹⁷ Sultan II. Abdülhamid Dönemi'ni esas alan önemli çalışmalardan birisi de Tufan Buzpınar tarafından hazırlanmış olan *Hilâfet ve Saltanat: II. Addülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar* başlıklı çalışmadır.¹⁸ Buzpınar, özellikle Araplarla ilişkiler çerçevesinde hilâfet meselesi tartışmalarını ele almıştır. Buzpınar'ın çeşitli zamanlarda yayınlanmış olan makalelerinden derlenmiş olan eser, aynı zamanda yazar, yoğun bir araştırma ve çalışma dönemi geçirdiğini, gerek dipnotların sıklığı gerekse bibliyografyanın yoğunluğuyla ispatlamıştır. Özellikle eserin modernleşmenin ivme kazandığı 19. Yüzyıl'da hilâfet meselesinin kaygan bir zemin üzerinden din, ulema ve kabilecilik ekseninde ele alınması, eseri ayrı bir yere koymamıza imkân tanımıştır.¹⁹

Üçüncü Dönem: Türkiye'nin modernleşme sürecinin kaleme alındığı Türk İnkılap Tarihi incelemelerinde ise daha çok alt başlık olarak yazılanlar dışında, müstakil ve önemli çalışmalar da mevcuttur. Bu doğrultuda; gerek dönemin siyasî atmosferini yansıtmaya gerekse entelektüel mahiyette önemli olduğunu düşündüğümüz, *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, (Ankara 1339, Matbûât ve **İstihbârât** Matbaası) başlıklı kitapta hilâfetin saltanattan ayrılışını olumlu bulan ve destekleyen, çeşitli yazar ve fikir adamlarının yazıları yer almaktadır. Çalışmanın kapak kısmında, "*Hilâfet ve millî hâkimiyet mesâili hakkında muhtelif zevâtın makâlât ve mütâlaâtından mürekkebe bir risâledir*" denilmektedir.²⁰ 1955 yılında M. Kamuran Ardakoç'un *Hilâfet Meselesi Son Halife Mecid Efendi ve Hanedan Mensupları Nasıl Hudut Haricine Çıkarıldılar?* başlıklı derleme kitapçığı yayınlanmıştır.²¹ Bu eseri yaklaşık on yıl sonra Abdülmecid Efendi'nin hususi kâtibi Salih Keramet Nigar'ın, *Halife İkinci Abdülmecid* (İstanbul 1964) kitapçığı takip etmiştir. Özellikle bu son çalışma son halifenin sürgün hayatının şahidi tarafından kaleme alınmış olması dolayısıyla, sonrası araştırmalar açısından fevkalade öneme haizdir. Mahmut Goloğlu, tarafından

ilk baskısı 1973 yılında yapılmış *'Halifelik Ne İdi, Nasıl Alındı, Niçin Kaldırıldı?'* başlıklı kitabı da, Türk İnkılabının esaslarını teşkil etmesi ve inkılaplar hakkında mevcut bilgileri derli toplu biçimde sunması yönüyle önemlidir. *'Halifeliğin Sonu'* (İstanbul 1975) adlı çalışmasını kaleme aldığı sırada Vakit gazetesi muhabiri olan ve inkılabı tanıklık etmiş Naşit Hakkı Uluğ'un kitabında, yaşadığı olayları aktarmıştır. Hilâfet makamının ilgası meselesine, akademik olarak ilk kez 1980'li yıllarda Seçil Akgün tarafından akademik bir çalışmada yer verilmiştir. Yazar tarafından *'Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)'* başlığı altında kaleme alınmış olan bu araştırma daha çok resmî yayınlar ışığında değerlendirilmiştir.²² Diğer bir çalışma 1998 yılında Faruk Alpkaya tarafından yayınlanmıştır. Alpkaya'nın, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)* adlı kitabı üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın bir bölümü doğrudan hilâfetin ilgasına ayrılmıştır. Dönemin kamuoyunu merkeze almak suretiyle süreli yayınlarını dikkatle tarayarak çok önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Alpkaya bahsi geçen bu çalışmada, Dört Halife dönemindeki hilâfet kurumu ile Osmanlı Devleti mahiyetindeki hilâfet kurumunun farklılığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Hilâfet kurumunun Osmanlı Devleti'nin modernleşme arayışının önceki ve sonraki safhalarında da anlam farklılığı taşımasından hareketle, hilâfeti dini ve tarihsel boyutları ele almamıştır.²³ Konu özelinde Ali Satan, 2008 yılında yayınlamış olduğu *Halifeliğin Kaldırılması* başlıklı çalışmada, hilâfetin ilgası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik yolunda ilerlediği, Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm gibi Batı dünyasınca tehdit olarak algılanan akımlara itibar edilmediğini düşünmektedir.²⁴ Ayrıca Satan, ilga sürecinin önemli kırılma noktalarına, dönemin ve çağdaş kaynakların ışığından hareketle dikkat çekmiş ve İslam dünyası açısından doğurduğu sonuçları irdelemiştir. Diğer çalışmalardan farklı olmak üzere, Satan, çalışmada arşiv belgelerini, devrin Türk ve İngiliz gazete ve dergilerini de taramıştır.

Kanaatimizce Hilâfetin ilgası sürecinde başlayan ve takip eden dönemlerde de farklı isimler altında devam etmiş olan tartışmaların esasını oluşturan bu konuların teolojik boyutlarının da ele alınması gerekmiştir. Bu doğrultuda, hilâfet makamının kaldırılışının 80. Yıldönümünde ise bu maksatlı eserlerin de ele alınmış olduğu dikkat çekmektedir. Ramazan Yıldırım'ın *20. Yüzyılda İslam Dünyasında Hilâfet Tartışmaları* çalışması diğerlerinden konusu itibarıyla farklıdır. Bu çalışmanın kelâm ilmiyle olan ilgisini ortaya koymak amacıyla siyaset-kelâm ilişkilerine yer vermiştir. Yıldırım, çalışmada öncelikle, siyasî pratiğin politik teorilere dönüştüğü gerçeğine işaret etmiştir.²⁵

2.Hilâfetin İlga Edilmesi

Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasının ardından Tevfik Paşa hükümeti istifa etmiştir. 17 Kasım tarihinde ise Vahdettin can güvenliğini tehlikede görerek İstanbul'dan İngiltere'ye hareket edecektir²⁶. Vahdettin'in İstanbul'u terk edişinden bir gün sonra Şeriye Vekili Vehbi Efendi, halife Vahideddin'in ülkeden kaçtığını ve hilâfet makamının Abdülmecid Efendiye intikal ettiğine dair bir fetva yayımlamıştır²⁷. Böylelikle Saltanatın kaldırılması sonrasında hilâfet Osmanlı hanedanında bırakılmıştır.

Saltanatın kaldırılması ve Vahdettin'in halifelikten çıkarılmasının ardından 18 Kasım 1922 günü Meclis'te yapılan oturumda Osmanlı hanedanından Abdülmecit Efendi halife seçilmiştir²⁸. Saltanatın kaldırılmasını yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin millileşme ve medenileşme yönünde attığı cesur bir adımdır. Türk İnkılabının en önemli reform hareketlerinden biri Saltanatın kaldırılmasıdır. Saltanatı kaldırmakla, milli devlet stratejisinin gereği olan kurumlarının inşası adına önemli bir adım atılmıştı. Bununla birlikte Saltanatın kaldırılması yeni kurulan Türk devletinin rejim değişikliğinin yapıldığının ve Cumhuriyetin ilânının da yakın olduğunun işaretinin verilmesi açısından da ayrı bir önemi vardır. Ancak hilâfet kurumu varlığını sürdürdüğü ölçüde, TBMM'nin şahsında beliren milli egemenlik ve milli iradenin karşısına hilâfetin bir alternatif olarak çıkma olasılığı da hep yaşayacaktı. *Abdülmecid'in Saltanatın yeniden ihya edilmesi olanağı nedeni ile Türkiye Cumhuriyeti yönetimine karşı kuşku duyma ihtimali de göz önünde tutuluyordu*²⁹. Mustafa Kemal bu nedenle, daha Abdülmecit Efendi seçilmeden çeşitli tedbirler almış, Kasım 1922 günü Refet Paşa'ya bir kapalı telgraf ile verdiği yönergede de yeni halifenin görev yetkilerinin bir bir sıralamıştır³⁰. Yurtdışında bulunan Vahdettin'in de hareketleri siyasi ve diplomatik görüşmeleri, verdiği mülakatlar yakın takibe alınmıştır³¹.

Halifelik kurumunda yeni dönemde yapılan hilâfeti saltanattan ayırma reformu, esasında bu kurumun geleceğiyle ilgili olarak yapılacak olan kökten ilga sürecinin bir başlangıcını oluşturuyordu. Yeni kurulan devletin İslâm dünyasında tanınması ve savaş sonrası dönemde yalnızlığa terk edilmemesi ve aynı zamanda da bu kurumun Türkiye dışında tekrar ihya edilip Türkiye'deki Müslümanlar üzerinde manevî bir nüfuz iddiasında bulunmaması için kısıtlı yetkilerle kontrollü bir şekilde muhafaza edilmesi tek çıkar yol olarak gözüküyordu. Millî hâkimiyet ilkesinin

ilan edilmesiyle birlikte mevcut kurumun tamamen işlevsiz ve gereksiz olduğu herkes tarafından biliniyordu. Milli hâkimiyet prensibiyle tamamen çeliştiğine inanılan halifelik kurumu, sözü edilen gerekçelerden dolayı ilga edilmiyordu.³²

Lozan görüşmelerinden sonra, Türkiye'nin iç politikasında hararetle tartışılan konu olan hilâfet kurumu, yeni meclisin kurucu kadroları arasında farklı şekillerde yorumlanıyordu. Vekiller Heyeti başkanlığından istifa eden Rauf Bey, "*devlet reisliği makamını takviye etmesi*" konusunda Mustafa Kemal Paşa'dan ricada bulunmuştu. Rauf Bey bununla hilâfeti kastetmişti. Çünkü o güne kadar Türkiye'de hem bir Meclis ve Meclis Başkanı hem de hiçbir siyasî yaptırım gücü bulunmayan ve sadece kendisine dinî bir sembol rolü biçilen ama birçok kesim tarafından devlet başkanı gibi görülen bir halife vardı. Hatta Cumhuriyetin ilanı öncesinde yapılan tartışmalarda, devlet başkanlığı konusundaki bu belirsizlik dile getirilmiş ve İsmet Paşa, yurtdışında bulunduğu sırada Avrupa diplomatlarının kendisini Türkiye'nin bir devlet başkanının olmadığı konusunda uyardıklarını söylemiştir. Devletin yönetim bünyesindeki bu belirsiz duruma son vermek, yönetim şekli olarak cumhuriyet ilkesinin benimsenmesi ve devlet başkanlığı makamının da cumhurbaşkanlığı unvanıyla belirlenmesi gerekmekteydi.³³ 23 Ekim 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte, ülke içinde yapılması gereken sosyal, kültürel, ekonomik, hukukî ve siyasal reformlar gündeme geldi. Cumhuriyet ilan edilmeden önce halifenin devlet başkanı sayılabileceği hususundaki bazı kuşkuvar³⁴, Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte yerini halifelik misyonunun ne olacağı tartışılmaktaydı. Yeni başlayan bu süreçle birlikte halifelik kurumu, Meclis içerisinde oluşmaya başlayan ve birbirleriyle muhâlefet eden grupların üzerinde birbirlerini suçladıkları bir konuya dönüştü.³⁵

*İnkılapların hayata geçirilmesi esnasında Mustafa Kemal Paşa'ya karşı yürütülen muhalefet, Cumhuriyet'in ilânına ve hilâfetin kaldırılmasına giden süreçte ve sonrasında da yükselen bir ivme ile devam etmiştir*³⁶. Türkiye Cumhuriyeti'nde Hilâfetin son dönemi, gerçekte Cumhuriyetçiler ile yeni rejime karşı bir seçenek gözü ile bakılan ve altından yeni bir Saltanat rejimi doğması muhtemel Hilâfet arasındaki açık çatışma olarak gelişti. Bu ortamda Halife'nin istifa edeceği söylentileri yayılmış, bunun üzerine İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, Halife Abdülmecid Efendiye hitaben 10 Kasım'da yazdığı mektup Tanin Gazetesinde yayımlanmıştır. Büyük yankı uyandıran Lütfi Fikri Bey halifenin istifa etmemesini şu gerçeklerle açıklayacaktır: "*..Efendimiz maazallah istifa eder de*

238 *denildiği gibi bütün Alem-i İslam şimdiye kadar hiç talep etmediği halde yeni Halife intihabına davet edilirse ilk halifeyi Türk'ten intihap etseler bile bundan sonra ne olacağını kim tahmin edebilir? İş bu şekle girdikten sonra atide bir gün Halifenin bir başka kavmiyet ve milletten intihap edilmeyeceğini kim temin edebilir? Acaba dünyanın neresinde, tarihin hangi sahifesinde görülmüştür ki bir millet ecdadının mirası olarak eline geçmiş bu kadar mühim bir kuvvet, bir hazine-i maneviyeyi hiçbir tazyike uğramadan kendi rzasıyla elinden çıkarsın, başkalarına versin?! Hayır efendimiz bu bir intihardır: Evvela Hanedanınıza sonra millet için, Türklük için bir intihardır.” Lütü Fikri Bey, yazısının son bölümünde de, Fransız devrimcilerine karşı Kral 16. Lui'nin sarayında son ana kadar nasıl direndiğini anlatıyor ve bir anlamda Abdülmecid Efendiye istifa etmek yerine, mücadele tavsiyesinde bulunuyordu”.³⁷*

Yurt dışında da Hilâfetin kaldırılması geniş tepkilere neden olacaktır. Bu durum, Londra'daki Seyit Emir Ali başkanlığındaki İslam Cemiyeti Sekreteri Sait S. Muhammedi, Dâhiliye Vekili Fethi Bey'e gönderdiği 2 Eylül 1923 tarihli mektubunda hilâfetin korunması gerekliliğini içeren mektup 8 Ekim'de basında yayınlanmıştır. 5 Aralık'ta bu kez de, Ağa Han ile Londra'daki İslam Cemiyeti Başkanı Seyit Emir Ali, Başvekil İsmet Paşa'ya mektup yollamış, mektup İsmet Paşa'nın eline geçmeden, İstanbul basınında yayımlanmıştır. Mektupta özellikle Hilâfet'in Cumhuriyet'in ilânından sonra aldığı hukuki duruma açıklık kazandırılması isteniyor, İslam dünyasında halifenin dini başkan ve Müslümanlar arasında manevi bir bağ olduğu belirtilerek, bu bağın korunmasının önemi ve gereğinden söz ediliyordu. Mektubun basında yer alması, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki cumhuriyet taraftarları kendilerine karşı oluşmuş ve güçlenmekte olan muhalefete karşı harekete geçmelerine vesile oldu. Mektubun basında yayınlanmasından hemen sonra Başvekil İsmet Paşa 8 Aralık'ta TBMM'de yapılan gizli görüşmede konunun ele alınmasını istemiştir. Yine aynı gün TBMM, İstanbul bölgesinde faaliyet göstermek üzere İstiklal Mahkemesi kurulmasına da karar verecektir. Hemen ertesi gün, 9 Aralık'ta mektubu yayımlayan gazetelerin başyazarları (aralarında Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Cevdet ile Velid Ebuuzziya da bulunuyordu) ve sorumluları tutuklandılar; 15 Aralık'ta başlayan mahkeme sonunda tüm gazeteciler 2 Ocak'ta beraat ettiler. Birkaç önemsiz dava dışında İstanbul İstiklal Mahkemesi'nin görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi kararı ile 30 Ocak 1924 tarihinde son buldu. İstiklal Mahkemesi aracılığı ile muhalif basına gözdağı verilmiş oldu..

1924 yılı başında ordunun yapacağı harp oyununu takip

için İzmir'e gitmiş olan Mustafa Kemal Paşa, burada iki ay kadar kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa Hilâfetin kaldırılması kararını da burada almıştı³⁸. Bu sırada 22 Ocak 1924 tarihinde Başvekil Yeni devletin en önemli inkılabının başlangıcına sebebiyet veren bu şifreli telgrafta özetle şu ifadeler yer almaktadır: *"Bir müddetten beri gazetelerde makam-ı hilâfetin vaziyeti ve halifenin şahsı hakkında kötü düşünceye müsait neşriyat yapılmaktaydı. Sebepsiz yere başlayan bu yayınlarda halifenin İstanbul'a giden hükümet ve resmî erkânın kendisi ile temastan kaçınılmalarından teessür duyduğu..."* ifade ediliyordu. Ayrıca hilâfet hazinesinin dışında masraflar için yardım isteniyordu.³⁹ Bu telgrafa karşılık Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa derhal Başbakan İsmet Paşa'ya cevap vermiştir. Bu telgrafta özetle Mustafa Kemal Paşa; Makam-ı hilâfetin ve halifenin şahsı hakkında kötü düşüncelerin doğmasına, halifenin kendi tarz ve tavr u hareketinin sebep olduğunu, halifenin içeride ve dışarıdaki davranışlarıyla ecdadı padişahları taklid ettiğini, Cuma selamlığı, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar gönderme suretiyle münasebet kurması, tantanalı gezintiler, saray hayatı örnek göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca; *"Halife ve bütün cihan bilmeli ki, mevcut ve mahfuz olan halife ve hilâfet makamının, hakikatte ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve hikmet-i mevcudiyeti yoktur Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilâfet makamı, bizce en nihayet, tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz."* ifadelerine de yer vermiştir. İsmet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu haberleşme ile Ankara'nın hilâfet karşısındaki politikası belirlenmiştir. İzmir'deki harp manevraları münasebeti ile toplanan Başvekil İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın hilâfetin ilgası ve aynı zamanda Şeriyye ve Evkaf Vekâleti'ni de ilga edip, öğretimin birleştirilmesi konularında fikir birliği sağlamışlardır.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa üst düzey komutanların yanında, 4-5 Şubat 1924 tarihinde de İzmir'de dönemin önde gelen gazeteciler ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerle Mustafa Kemal Paşa, hilâfet makamına karşı harekete geçmeden önce gazetecilerle de fikir birliğine varmak istemiştir. Görüşmelerde daha önce İstiklâl Mahkemeleri'nde de yargılanmış olan gazeteciler yer almıştır. Bu açıdan kaynaklarda görüşmeler, barış yemeği olmak üzere telakki edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa görüşmelerle basın ve üniversite çevresini kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Bu sayede gazetecileri Cumhuriyet etrafında birleştirmeyi ve gazeteleri yeni siyasî rejimin yanında toparlamayı düşünmüştür. Görüşmeler sırasında,

240 Mustafa Kemal Paşa, hilâfetin ilgasına edilmesine karar verdiklerini açıkladığında Hüseyin Cahid'in dışında itiraz eden olmamıştır.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, 11 Şubat'ta İstanbul Darülfünun'dan Rektör İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat Köprülü ve diğer dekanlarla birlikte bir heyetle İzmir'de Göztepe'deki köşkte bir araya gelmiştir. Görüşmeler sırasında mevzu halifelige geldiğinde, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, hilâfetin kaldırılması konusunda görüş beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı bu cevaptan memnun olarak Baltacıoğlu'na iltifatlar etmiştir.⁴²

İzmir'de "Büyük Kumandanlar İçtimaı" yapıldığı sırada, Ankara'da da İsmail Canbulat, Rauf Bey gibi bazı mebuslar 12 Şubat'ta Meclis'te bazı tartışmaların da yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Bahsi geçen bu mebuslar mektuplarının açıldığını ve izlendiklerini öne sürmüşlerdir.⁴³

2.1. İlga Kanununun Çıkarılması

İzmir'den dönüşünün ardından Mustafa Kemal Paşa Ankara'da bütçe hazırlıklarına başlamıştır. Bu arada, bir aylık geçici bir bütçe hazırlandığı duyurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk bütçesi 20 Şubat 1924'te TBMM'de tartışmaya başlanmıştır. Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, bütçe sunuş konuşmasında, 1924 mali yılı Bütçe Kanunu tasarısında toplam giderler 126.087.739 TL. olarak öngörülmüş ve bunu içinde halifenin artırılmasını istediği tahsisatı 100 bin lira kısılarak 331 bin liraya düşürüldüğünü açıklamıştır.⁴⁴ Aynı bütçede TBMM'nin 400 bin lira, Cumhurbaşkanlığına 247 bin lira tahsis edilmişti.⁴⁵

Maliye Vekili bu geçici bütçeyi 24 Şubat'ta Heyet-i Vekile'ye sunmuştur. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa 25 Şubat'ta TBMM'ye gelmiş ve Hariciye Vekâleti'ne giderek İsmet Paşa ile görüşmüştür. Meclis, bütçe görüşmelerine devam etmiş ve bu görüşmeler sırasında söz alan İzmir mebusu Şükrü Bey, büyük bir harp yaptıklarını, milletin şimdi de büyük bir ihtilal beklediğini söyleyerek Adliye'nin Arapça ve Farsça'dan kurtarılarak kanunların "millî ruhunu" almasını istemiştir. Diğer vekâletlerin bütçelerini değerlendiren Şükrü Bey, sözü Şer'iyye Vekâleti'ne getirerek özetle şu ifadelerle yer vermiştir: "Seriye Vekâletine gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umuru dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnızsiyasetle dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağırıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturtuyoruz"⁴⁶ Ayrıca

Şükrü Bey dini vekâletten ayırarak siyasetin oyuncağı olmaktan kurtarmanın Meclisin vazifesi olduğunu söylemiştir. Sözü hoca mebuslar tarafından kesilen Şükrü Bey, kürsünün hür olduğunu hatırlatarak devam ettiği konuşmasında, vakıfları ele alarak bunların hükümet içinde hükümet gibi hareket ettiğini öne sürmüştü; kanunların da millî olmadığını, Arap ve Frenk kanunlarının karması olduğunu vurgulamıştır. Bunun üzerine hoca mebuslar Arap kanunlarının din-i İslam olduğunu söyleyerek yeniden müdahale etmişler, ancak Ali Saip ve Tunalı Hilmi Beyler Şükrü Bey'i desteklemişlerdir. Şükrü Bey, daha sonra Maarif Vekâleti bütçesini değerlendirmeye geçerek, Arap harflerinin kaldırılmasını önermiş ve sözlerini Meclis'in "memleketin beklediği inkılâbatı" yapmasını isteyerek bitirmiştir: "Bu ihtilâl; bu inkılâp, bu büyük harp yalnız Hükümet için değil - hele memurlar için hiç değil - bilhassa halk için kurulmuştur. (Kanaati, fikri kalben olduğu gibi - fiilen de hükümran olmağa başlasın... İdare makinamız, yığın, yığın evraktan, ekseriya mânâsız yığın, yığın teşkilâtta, namütenahi memurlardan biran evvel kurtularak muntazam bir devlet makinası şeklinde bir an evvel işlemeğe başlasın... Adliyemiz, Arapça ve Farsça'dan başka bir kelime konuşmayan ve millî olmak ruhundan çok uzak lolan kanunlardan bir an evvel kurtularak, bir an evvel millî ruhunu alsın ve memleketin beklediği adaleti versin... Maarifin ve adaletin ağaçları, meyvalarını vermek için daha uzun müddet bu memleket evlâdını bekletmesin. Eğer müsaade buyurursanız bendeniz bütçe münasebetiyle bu mevzulardan bâzıları üzerinde biraz tevekküf edeceğim: Fakat haber vereyim ki, bendeniz Muvazenei Maliye Encümeni âzasındanım, fakat oraya' son ayda iltihak ettim..⁴⁷

Bütçe müzakereleri sırasında Yusuf Akçura Bey, bütçede hilâfet ödeneğine itiraz etmiş ve bunun cumhuriyetin temeline aykırı bulunduğunu ifade etmiştir: Yusuf Akçura Bey, konuşmasında Hanedan bütçesine değinerek buraya verilen paraların hangi hizmetlere karşılık verildiğini ve bütçede yirmi ikisi erkek, kırk dokuzu kadın olmak üzere çeşitli isimlerin yer aldığına işaret ederek bunların niye yazıldığını sormuş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

Efendiler, sırf müstehlik vekâletlerden yahut masraflardan bahsederken Avans Kanununda bir iki masraf kasetmiş ve üzerlerinde birer an tevakkuf etmiştim. Bunlardan birisi Hanedan bütçesi idi. . O zaman demiştim ki (umumi surette Hanedan için şu kadar milyon kuruş, şu kadar yüzbin lira verirmisiniz. Fakat bunu kimselere ve hangi vazifeye mukabil veriyoruz? Hangi hizmetlerine mukabil? Bunu gösteriniz.) demiştim. Bu sefer gelen bütçede bunu

242 görüyor, kimlere para verildiğini buluyoruz ve anlıyoruz. İşte bütçe. 'Zatı Hazret i Hilâfet Penahi ve Hanedan Bütçesi). Bir defa bu tâbir bizden kalkmıştır.Zatı Hazreti Hilâfet Penahi kalkmıştır...Hiçbir zaman Cumhuriyette âzayı hanedanı kiram hazaratı olamaz. (Bravo sesleri) Halk Fırkasının ki -bir iki istisna sarfi nazar- hepimiz oraya mensubuz. Fırka Nizamnamesinin ikinci maddesi gayet sarihtir. Deniliyor ki, (halkçılar hiçbir âilenin, hiçbir sınıfı[n], hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaazetmekte mutlak bir istiklâl taşıyan fertlerdir) biz o fertlerdeniz. Böyle olduğu halde nasıl oluyor da vekiller hazaratı, encümen âzası bu esaslı umdeye ki, bu esaslı prensibe ki nihayetinde buna riayet etmeyenler şöyle olur böyle olur deniyor. Kendileri bizim fırka azasından oldukları halde bu garip bütçeyi huzurumuza resmen getiriyorlar. Ben bunun cevabım vekil beylerden ve encümen azasından istiyorum. Ali Rıza B. (İstanbul)-Fikri âlinizi anlayabilir miyiz?

Efendiler, bu kanunun, Bütçe Muvazene Kanununun bilmem kaçınıcı babının 24., 25. fasılları yani Hanedanı Hilâfete tahsisat vermek fasılları tamamen esasatımıza, fırkamızın esasına, Cumhuriyetimizin temeline mugayyir şeylerdir⁴⁸

Yusuf Akçura Bey, konuşmasının devamında, kendisinin hukuk karşısında eşitlik istediğini, kimsenin buna karşı çıkamayacağını belirterek, hiç olmazsa bugünden unvanlar kaldırılmasını istemiş ve bütçe üzerine birkaç mebusun daha konuşmasından sonra celseye son verilmiştir.⁴⁹ 26 Şubat günü, öğleden sonra TBMM bütçe görüşmelerine devam etmiş; söz alan konuşmacılar bütçeyi çeşitli açılardan değerlendirmişlerdir. 27 Şubat'ta bütçe müzakereleri devam ederken, Saruhan mebusu Vasıf Bey de Meclis'te halifelik makamı aleyhine bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının başında Vasıf Bey, bütçeyi yalnızca rakamları açısından değil, Cumhuriyetin esasları ve fırkanın umdeleri açısından da değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir. Hilâfet kurumunun milletın parasıyla haşmet ve debdebe içinde yaşadığını söyleyen Vasıf Bey özetle şu ifadelere yer vermiştir:

Türk Cumhuriyeti'nin ve bu Meclisi Âlinin tasdik edeceği bütçede, hilâfetin yeri yoktur. Hilâfet için bir tek tahsisat bu Türk Milletinden alınarak verilemez. O hilâfet ki, bugün saltanatı ile, sarayı ile yaşıyor. Yarın tekrar milleti tahkimetmek için, tekrar esir yapmak için bütün kuvvetiyle harekete gelecek ve birçok Türk kanlarının dökülmesine sebeb olacaktır. Arkadaşlar sizi, bu inkılâbı yapan Büyük Millet Meclisinin fedakâr mebusları ısıfatıyla hakilkata davet ediyorum. Milletın karşısında sarıh bir yol çizelim

ve diyelim ki: Bundan sonra Türk milletinin Türk Cumhuriyeti'nin bütçesinde hilâfet için verilecek hiç bir tahsisat yoktur. Fransız Cumhuriyeti'nin içerisinde Burbon hanedan-ı kraliyesinin Fransa 'da oturamayacağına dair bir kanun vardır. Çünkü onlar iyi takdir ederler ki, on beş yirmi kişi için gösterecekleri şefkat ve merhamet neticesinde menbu oldukları kütle-i içtimaiye ve millet için tehlike ihtimalleri vardır. Milletın selameti, milletın refahı her şeyden evvel azizdir ve her şeyden yüksektir. Bunu temin etmek için merhamet hislerine kapılmaktansa bunu temin edecek vesait e hemen bugün tevessül etmeliyiz...

Hilâfet kuruntunun milletın parasıyla "haşmet ve debdebe" içinde yaşamaktadır. Bundan sonra Türk milletinin Türk Cumhuriyeti'nin bütçesinde hilâfet için verilecek hiçbir tahsisat yoktur...Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten kurtulmak için Batı medeniyeti ile yarışacak yeni müesseseler kurmuş, ancak yararsızlığı ortaya çıkan eski medreseleri korumuş. İki ayrı müesseseden çıkanlar birbirini yabancı olarak görmüş, bu durum bir ikilik yaratmış. Bu ikiliği ortadan kaldırmak ayrıca tedrisatta tevhidin Fırkanın umdelerinden biridir. Bütün mekteplerin mercü Maarif Vekâletidir. Bütün müessesat-ı ilmiyenin mercü Maarif Vekâletidir. Bundan sonra mektep, medrese meselesi yoktur. Türk milletinin nesillerini yetiştirecek bir tek ilim ve terbiye müessesesi vardır"⁵⁰

Vasıf Bey, daha sonra mahkemeler konusunu ele alarak, ülkede iki ayrı hukukun uygulandığına, iki ayrı mahkemenin bulunduğu dikkat çekerek bunun sakıncalı olduğunu vurgulamış ve devletin mahkeme ve kanunlarının aynı usule tâbi olması gerektiğini söyleyerek "Türkiye Cumhuriyeti bütçesini yaparken tevhidî mahakim ve usulü esasım da bütçesinde tespit etmesi lazımdır" demiştir. Vasıf Bey, konuşmasının sonunda din işlerinin ve ordunun siyasetten uzak kalması gereğine işaret etmiş ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ile Şeriye Vekili'nin Heyet-i Vekile'den çıkarılmasını istemiştir. Mevcut bütçenin, rakamları ne olursa olsun, Cumhuriyet'in ruhu ile tezdad teşkil ettiğini söyleyen Vasıf Bey, sözlerini, "Cumhuriyet ilan eden aziz arkadaşlarımı-hakikatin, tarihin, hayatın istediği, çizdiği (yola?) bütün kemali samimiyetimle davet ediyorum" diyerek bitirmiştir.⁵¹ Mazhar Müfit Bey de söz alarak; "bütçenin vatandaş için yapıldığını hanedanın vatandaş olmadığını dolayısıyla da bütçede hanedan kaleminin olmaması gerektiğini ileri sürdü. Müfit Bey sözlerini hanedanın Türkiye Cumhuriyeti memleketinde yeri yoktur" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵²

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 günü TBMM’de yaptığı konuşmada: “Cumhuriyet’in her türlü saldırılardan korunması için eğitim ve öğretimin ivedilikle birleştirilmesi ve dinin bir sömürü aracı olmaktan kurtarılması...” gereği üzerinde durmuştur. Bu anlayış çerçevesinde 3 Mart 1924 günü Meclis Başkanlığı’na üç öneri verilmiştir: Bunlardan birincisi, Halifeliğin kaldırılması ve Osmanoğulları soyundan olanların Türkiye dışına çıkarılmalarıyla ilgili yasa önerisi; ikincisi Şeriyeye ve Evkaf, Harbiye vekâletlerini kaldırılmasıyla ilgili yasa önerisi; üçüncüsü de Tevdid-i Tedrisad yasa önerisi idi.

2.2. CHF Grup Görüşmeleri

2 Mart 1924 günü Halk Fırkası grubu toplanarak bu üç mesele etrafında müzakere yapıldı.⁵³ İsmet Paşa’nın başkanlığında yapılan grup toplantısında ilk olarak Urfa mebusu Şeyh Safvet Efendi⁵⁴ ve arkadaşlarının, Hilâfetin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Haricine Çıkarılması hakkındaki kanun teklifi okundu;

Riyaset-i Celileye

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makam-ı hilâfetin vücudu Türkiye yi dahili ve harici siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadı, istiklâlinde ve hayat-ı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye’nin zahiren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk milletinin sebep-i felâketi ve enihaye fiilen ve ahden bir Türk imparatorluğunun vasıta-i inkırazı olan hanedanın hilâfet kisvesi altında Türkiye ’nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilâne ile katiyyen sabit olmuştur. Bu hanedanın Türk milletiyle münasebetdar olan her aziyet ve kuvveti mevcudiyet-i milliyemiz için mahza tehlikedir. Esasen hilâfet, emaret evail-i İslam’da hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevî ve uhrevî bilcümle vezaif-i müteveccihîyi ifa ile mükellef olan zaman-ı hazır hükümet-i İslamiyesinin yanında ayrıca bir hilâfetin sebep-i mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti selametini muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hatt-ı hareket ihtiyar edemez. Teraküm edegelen teşevvüşatın vazih ve kat’î bir surette halli için mevadd-ı âtiyenin der-akab ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz. 2 Mart 1340/1924⁵⁵

Grupta kabul edilen kanun maddelerinin yalnız ilk iki tanesi

Meclis Genel Kurulu'nda değişikliğe uğramıştır.
Madde 1. Halife hal edilmiştir, hilâfet mülğadır.⁵⁶

*Madde 2. Mahlû halife ve Osmanlı saltanat-ı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve ber-hayat erkeklerin zevceleri ve berhayat kadınların zevçleri Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellid kimseler al-i Osman'dan addedilmezler.*⁵⁷

*Madde 3. İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanun ilanı tarihinden itibaren azami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdur.*⁵⁸

Madde 4. İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5. Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde emval-i gayri menkuleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'ı için bir sene müddetle bilvekale mehakim-i devlete müracaat edebilirler Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakk-ı müracaatları yoktur.

Madde 6. İkinci maddede mezkûr kimselere masarif-i seferiyyelerine mukabil, bir defaya mahsus ve derece-i servetlerine göre mütefavit olmak üzere merbut cedvelde münderic mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7. İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki bilcümle emval-i gayrimenkulelerini bir sene zarfında hükümetin malumat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emval-i gayrimenkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8. Osmanlı İmparatorluğunda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki tapuya merbut emval-i gayrimenkuleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9. Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlak-i sairesi dâhilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, asar-ı nefise ve sair bilumum emval-i menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10. Emlak-i hakaniyye namı altında evvelce millete devredilen emlak ile beraber mülga padişahlığa ait bilcümle emlak ve sabık

246 *hazine-i hümayun; muhteviyatlarıyla birlikte saray ve kasırlar ve mebani ve arazi millete intikal etmiştir.*

Madde 11. Millete intikal eden emval-i menkule ve gayrimenkulenin muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12. *İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'iyü'l-icradır.*

Madde 13. *İşbu kanunun icra-yı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.*⁵⁹

Grup toplantısında kanun teklifi okunduktan sonra müzakerelere geçildi. Müzakerelerde hilâfetin ilga edilmesiyle birlikte Reisicumhurun halife olması mebuslar tarafından dile getirilmiştir.⁶⁰

3.TBMM Genel Kurulunda Hilâfetin İlga Edilmesi

2 Martta Halk Fırkası grubunda yapılan müzakerelerden sonra 3 Mart 1924 tarihinde Pazartesi günü saat 1:40'da TBMM'de Fethi Bey reisliğinde açılan birinci celsede sırasıyla hilâfetin ilgasına ve hanedan-ı Osmani'nin Türkiye haricine çıkarılmasına dair Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi ile 53 arkadaşının Hilâfetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılması ile ilgili kanun teklifinde bulunmuşlardır⁶¹. Ayrıca, Şeyh *Safvet Efendi ve elli refikinin teklif-i kanunisi, Şer'iyye ve Evkaf, Erkan-ı Harbiyye Vekâletinin ilgasına dair Siird Mebusu Halil Hulki Efendi ve elli refikinin teklif-i kanunisi, Tevhid-i Tedrisat hakkında Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli refikinin takrirleri* gündeme gelmiştir. Üç kanununda encümene sevk edilmeden müzakeresi Meclisce onaylandıktan sonra hükümetin verdiği bir önerge ile hilâfetin ilgası diğer iki kanundan sonraya bırakılmıştır.

Şer'iyye ve Evkaf, Harbiye vekâletlerini ilga eden kanun 40 dakikadan daha az bir zamanda (Celse 1:40'da başlamış hitam-ı celse 2:18'dir) kabul edilmiştir. 429 sayılı kanun ile kurulan Diyanet İşleri Reisliği'nin kanun sureti şöyledir:

1-Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nassa dair ahkâmın teşrii infazı TBMM ile onun teşkil ettiği hükümete aid olup din-i mübin-i İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadete dair bütün ahkâm ve mesailin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında Diyanet İşleri Reisliği makamı ihdas edilmiştir.

2-Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti mülğadır.

3-Diyanet İşleri Reisliği Başvekâlin inhası üzerine Reis-i Cumhur tarafından nasb olunur.

4-Diyanet İşleri Reisliği Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesini mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilatı hakkında nizamname tanzim edilecektir.

5-TC memaliki dâhilinde bulunan bilcümle cevami ve mesacit ve tekaya ve zevayanm idaresine imam, hatip, müezzin ve kayyumların vesair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

6-Müftülerin mercileri Diyanet İşleri Reisliğidir.

7-Evkaş umum milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde hal edilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

8-Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti mülğadır.

9-Reis-i Cumhura niabeten Ordunun hazaarda kumandasına memur en yüksek makam-ı askerî olmak üzere Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tesis olunmuştur. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi vezâifinde mütekarrirdir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Başvekâlin inhası ve Reis-i Cumhurun tasdiki ile tayin olur..."⁶²

Meclis'te 3:25'te başlayan ikinci celsede hilâfetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye haricine çıkarılmasına dair kanun teklifi görüşülmeye başlandı. Fethi Bey'in reisliğinde devam eden müzakerelerde söz alan Gümüşhane mebusu Zeki Bey⁶³ 1 Kasım 1922 tarihli kanunla "Hilâfet hanedan-ı al-i Osman'a ait olup TBMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve aslah evladı intihap olunur" dendiğini meclisin bu kanunu kaldıran bir kararının olmadığını ayrıca bu kanunun değişmeyeceği iddiasıyla seçimlerde halktan rey istendiğini ileri sürdü. Zeki Bey; "Bendeniz mutedil liberal ve bununla beraber müthiş bir ittihad-ı İslam taraftarıyım. Tarihin bu azametini kendi milletimde görmek isterim. Benim gayem budur Bunun içindir ki memleketimin siyaset-i dâhiliye ve hariciyesi namına hilâfetin ilgasını kabul ederek bugünkü vaziyet dahilinde bu müthiş kuvvetli düşmanların veyahut diğer hükümetlerin kucağına atmayalım."⁶⁴

İlaveten Zeki Bey, Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey de Hilâfetin ilgası deniyor arkadaşlar! Ben, hilâfetin ilgasını kabul etmiyorum arkadaşlar! Hilâfet ilga edilmiyor. Hilâfetin makamı kaldırılıyor. Hâlbuki o hilâfet mevcuttur arkadaşlar! İmamette burada, hilâfet de burada!" diye konuştu ve hâkimiyetin milletin olduğunu dolayısıyla halifeyi İstanbul'dan alıp Etlik'te bir köşkte de oturabileceğini söylüyordu.⁶⁵

Denizli Mebusu Haydar Rüştü ile Giresun Mebusu Hakkı Tarık'ın meclis başkanlığına verdikleri müzakerenin kâfi olduğu yolunda takrirleri üzerine oylama ile maddeler hakkında müzakerelere geçilmiştir.

Birinci Madde "Halife halledilmiştir. Hilâfet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülgadır." şeklindeydi ve bu madde için ilk sözü Şeyh Safvet Efendi aldı. Cumhuriyetin asli vazifelerinden en birincisinin ahkâm-ı celile-i *İslamiye'nin* muhafazası olduğunu söyledikten sonra Hulafa-i Raşidin'den cumhuriyete kadar hilâfet meselesinin hiç tedkik edilmediğini, cumhuriyetin sağladığı hürriyet ve adalet ile hilâfet meselesinin mahiyetini artık tahlil ve ilan edeceklerini söyledi. Şeyh Saffet, halifenin adil hükümet olduğunu bunun da cumhuriyet hükümeti ile sağlanabileceği yorumunda bulduktan sonra "Hilâfetin mahiyeti aklen ve mantıken TBMM'nin şahs-ı manevisinde tama- miyle tecelli etmiş oluyor..." dedi ve birinci maddenin kabulünü istedi.⁶⁶ İkinci söz alan Kastamonu mebusu Halid Bey de siyaseten 1300 senelik bir müesse- senin kaldırılırken uzun boylu düşünülmesi gerektiğini, istiklâl harbini "Hilâfeti kurtaracağız" diyerek yaptıklarını hatırlattı. Müslüman ülkelerin Türkiye'ye yardımını din kardeşliğine bağlayan görüşlere de Halid Bey, İslam âleminin bize karşı gösterdiği teveccühü ve muhabbetin yalnız din kardeşliğinden değil bizzat hilâfet makamını muhafaza etmemizden olduğunu ileri sürüyordu. Halid Bey, "Acaba niçin İran'a, Afganistan'a, Fas'a gösterilen teveccüh bize gösterilen teveccüh kadar değildir.. Madem ki makam-ı hilâfetin de hiçbir nüfuzu yoktu. Biz altı ay evvel buraya hepimiz bir umde neşr ederek geldik. Ve o umdelerde Teşrinisani 38 kararının layetegayyer bir düstur olduğunu ilan ettik ve sonra dedik ki: TBMM makam-ı hilâfetin istinatgahıdır. Ve makam-ı hilâfet beyne'l-İslam bir makam-ı mualladır dedik. Eğer o makam bir makam-ı mualla değilse neden halka ilan etmeyi lüzumlu gördük? Binaenaleyh bendeniz böyle makam-ı hilâfet mülgadır demeyi doğru bulmuyorum. Son sözüm budur. Bendeniz bu son sözü yani mülgadır sözünü böyle açıkça söylemeyi ve kaydını şer'an değil, siyaseten büyük bir mahzur telakki ediyorum".⁶⁷

Bu konuşmadan sonra söz alan Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey "Büyük Millet Meclisi'nin şahsında mündemidir" diyelim der. Müzakereler daha ziyade Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi ve Saruhan mebusu Vasıf Bey'in ilga lehine aktif konuşmaları ile Zeki ve Halid Beylere cevapları ile geçti. İzmir mebusu ve Adliye Vekili Seyyid Bey de bir gün önce grupta yaptığı uzun konuşmasını Genel

Kurulda da aynen tekrar etti. Seyyid Bey'in önemle vurguladığı noktalar şöyle özetlenebilir; "Hilâfetin ilgası hem İslam aleminde hem de kürre-i arzda inkılapların en büyüğü ve en mühimidir Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesailih-i amme cümlesindedir... Hilâfet hükümet demektir Zamanın icabına tabidir Onun için Hz. Peygamber ahabına hilâfet meselesini izah etmemişlerdir. Kur'an'da şekl-i hilâfet hakkında yani İslam hilâfeti hakkında hiçbir ayet-i kerime yoktur. Kur'an-ı Kerim iki düstur gösteriyor; meşveret ve ululemre itaat. Hz. Peygamber hilâfeti tamamen ümmetine terk etmiştir. Osmanlı hilâfeti ise... Hilâfet değil Risaletpenah Efendimizin buyurdıkları gibi ısıncı saltanattan ibarettir. Hilâfet bir nevi vekâlettir. Milletle halife arasında akdedilmiş olan vekâletten başka bir şey değildir. İslamiyette ruhaniyet, teşkilat-ı diniye yoktur. Papa, Hazret-i İsa'nın lâ-yuhti (hatasız) vekilidir. Hz. İsa namına emir ve nehyeder. İslamiyette hiç kimse Hz. Peygamberin teşri-i ahkamda vekili değildir. Teşride niyabet cari olmaz."⁶⁸ Seyyid Bey'den sonra Heyet-i Vekile Reisi olarak İsmet Paşa söz alarak konuşmalardan çıkan sonuçları hulasa etmek istediğini ifade ederek şu noktaların altını çizdi; "Makam-ı hilâfetin ilgasıyla ahkam-ı İslamiyyenin muhafaza ve tamamen icrasında hiçbir eksik olmayacaktır. Bunu bütün hatipler, Halid bey de, diğer arkadaşlar da söyledi... Cuma namazının kılınmasında makam-ı hilâfetin bir tesiri, bir vaziyeti olduğunu zannedenler vardır, fakat batıldır... Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makam-ı hilâfet mevcut olmamakla diyanet-i İslamiyyenin icrasında bütün ahkam ve muamelat tamam olacaktır; hiçbir eksik bulunmayacaktır. Hakikat de bundan ibarettir. Zaten dört seneden beri Türkiye dahilinde İslamiyet, makam-ı hilâfetin hiçbir alakası, münasebeti, tesiri, nüfuzu olmaksızın ahkâmını icra ediyor." İsmet Paşa siyasi zemini münakaşa ederek, hilâfetin ilgasını nasıl karşılayacağı konusundaki endişelerin yersiz olduğunu, halkın dinin diyanetin hakikatine ehemmiyet verdiğini hakikatin ve hüküm-ü diyanetin de ne olduğunun izah edildiğini söylüyordu. Millî mücadelenin hilâfeti kurtarmak için yapıldığı yolundaki iddiaları da reddeden İsmet Paşa, mücadelede hilâfet makamından hiçbir yardım görmediklerini bilakis suitesirini gördüklerini ifade ediyor. Dış politika açısından da konuyu değerlendiren Başvekil İsmet Paşa, Türkiye'ye gösterilen teveccühün makam-ı hilâfetten dolayı değil Türk milletinden dolayı olduğunu söyledi ve büyük alkış aldı. Bu konuşmanın sonunda Konya mebusu Refik, Gaziantep mebusu Kılıç Ali, Saruhan mebusu Vasıf, Çorum mebusu Ferid Beylerin Meclis başkanlığına müzakerenin kâfi olduğuna dair önerge vermeleri üzerine Meclis Başkanı bu önergeleri reye koydu ve müzakerenin kâfi olduğuna

250 karar verildi. Hemen arkasından birinci madde el kaldırmak suretiyle oylandı ve 'müttefikân' (oybirliği) sesleri arasında kabul edildi. Böylece hilâfet makamı ilga edilmiş oldu.

Hemen ardından ikinci madde okundu. "Mahlû halife ve Osmanlı salta- nat-ı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar, Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de âl-i Osman'dan addedilir." idi. Bu madde oylanacağı zaman maddenin tadiline dair bir önerge verildi. Üzerinde yapılan müzakereler sonunda 2. madde; "Mahlû halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar, Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de bu madde hükmüne tabidirler." şeklinde mecliste oylanarak kabul edildi.⁶⁹

Diğer 11 madde üzerinde müzakere edilmeden tek tek okunarak oylandı ve meclis genel kurulunda kabul edildi. Sonunda 13 maddeden oluşan hilâfetin ilgasına ve hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun teklifinin tamamı okunup hepsi için bir oylama daha yapıldı ve alkışlarla kabul edildi. TBMM'den geçen kanun maddeleri şöyle idi:

Madde 1. Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülgadır.

Madde 2. Mahlû halife ve Osmanlı saltanat-ı münderisesi hanedanın erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellid kimseler de bu madde hükmüne tabidirler.

Madde 3. İkinci maddede mezkur kimseler işbu kanunun ilanı tarihinden itibaren azami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4. İkinci maddede mezkur kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5. Bundan böyle ikinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emval-i gayrimenkuleye tasarruf edemezler. İlişiklerinin lcat'ı için bir sene müddetle bilvekale

mehakim-i devlete müracaat edebilirler. Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakk-ı müracaatları yoktur.

Madde 6. İkinci maddede mezkur kimselere masarif-i seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derece-i servetlerine göre mütefavit olmak üzere hükümetçe tensib edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7. İkinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emval-i gayrimenkulelerini bir sene zarfında hükümetin malumat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emlak-i gayrimen- kuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8. Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut emval-i gayrimenkulesi millete intikal etmiştir.

Madde 9. Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlak-in- sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, asar-ı nefise ve sair bilumum emval-i menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10. Emlak-i hakaniye namı altında olup evvelce millete devredilen emlak ile beraber mülga padişahlığa ait bilcümle emlak ve sabık Hazine-i Hümayun, muhteviyatları ile birlikte saray ve kasırlar ve mebanî ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11. Millete intikal eden emval-i menkule ve gayrimenkulenin tesbit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12. İşbu kanun, tarih-i neşrinden itibaren mer'iyü'l- icradır.

Madde 13. İşbu kanunun icra-yı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.⁷⁰

Celse tatil edildiğinde saat 6:45 idi ve tarihimizin en önemli kararlarından biri belki de birincisi olan bu kanun, TBMM'de 3 saat 20 dakikada geçmişti.⁷¹

Uzun süren müzakerelerden sonra bu kanun teklifi kabul edilmiştir⁷². 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı "Hilâfetin İlgası ve Hanedanı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Haricine

252 Çıkarılmasına Dair Kanun” gereğince, Hilâfet kaldırılmış, Osmanlı Hanedanının erkek, kadın bütün üyeleri ile damatlar vatandaşlık haklarına kaybedecek, kanunun kabul tarihinden başlayarak 10 gün içinde sınır dışı edilmişlerdi. Padişahlara ait saray, kasır, köşk, bahçe ve araziler millete intikal edecek, hanedan üyelerine ait taşınmazları belirli sürede ellerinden çıkaracaklardı. Kendilerine bir defaya mahsus olmak üzere para verilecekti. 4 Mart gecesi İstanbul Valisi Dolmabahçe Sarayına giderek Halife Abdülmecid Efendiyi yatağından kaldırıp Büyük Millet Meclisinin kararını tebliğ etti. Halife heyecan içinde Ankara ile muharebe edip iki gün izin istedi. Bu istek reddedildi. Sonuçta, 5 Mart 1924 Çarşamba günü sabaha karşı halife, oğlu Ömer Faruk, Kızı Dürrişehvar, Kadın Efendiler, Mabeyinci Hüseyin Nakip Turhan Bey ve Hususi Katibi Dr. Selahattin ve diğer yakınlarını yanına alarak uzun bir katile halinde yola çıkmıştır⁷³. Halifelik makamını ilga eden kanun aynı gün Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmış ve 431 sayılı kanun olarak *Resmî Gazete’de* yayınlanmıştır.⁷⁴

Sonuç olarak, kanun metninde halifelik görevini hükümet ve TBMM’nin ifa ile mükellef olduğu, dolayısıyla hilâfet makamı mülga olmakla birlikte hilâfetin mana ve fonksiyonunun meclis ve hükümete havale edildiği anlaşılıyor. Ancak daha sonra kanun metninden anlaşılan, mefhum dikkate alınmamış ve uygulamada hilâfetin mana ve fonksiyonlarına yer verilmeyerek hilâfet makamının tarihte kaldığı görüşü hâkim olmuştur.

4.Ziya Gökalp’in Görüşleri

Ziya Gökalp, hilâfet kurumunun tarih içerisindeki uygulanış biçimlerinden bahsederken; bu kurumun etkin siyaset içerisinde önemli bir kırılmayla yüz yüze geldiği Abbasîlerin son dönemlerindeki uygulamasından hareketle, hilâfeti papalık benzeri bir kurumla özdeşleştirir. Selçuklular zamanında Bağdat’ta, Memlukler zamanında da Mısır’da ümmetin liderliğiyle milletin liderliği birbirinden ayrılmıştı. Bu devirlerde halife yalnızca ümmete ait olan dinî işlerle uğraşıyordu. Halkı ilgilendiren bütün siyasî işleri Bağdat’ta Selçuklu, Mısır’da da Memlûk sultanları icra ederdi. Gökalp’e göre, bu devirler İslâm tarihinin hem din hem de siyasî olarak en parlak dönemidir. Sultan Selim’in bu iki makamı tekrar birleştirmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu çöküşe geçmiş ve dinî hayat ile siyasî hayat gerilemeye yüz tutmuştur. Çünkü Osmanlı halifelerinin manevî nüfuzları, yalnızca yönetimi altında bulunan Müslümanlar için geçerlidir. Osmanlı yönetimi dışındaki diğer bölgelerde bulunan Müslümanların Osmanlı

halifelerine dinî bağlılık göstermeleri, bu dinî bağlılık üzerinden siyasî emellerin gerçekleştirilmesi endişesi taşıyan yöneticiler tarafından engelleniyordu.⁷⁵

Hilâfet kurumunu, dinî iktidar ile siyasal iktidarı tek elde toplayan model ve siyasal iktidar içerisinde hiçbir etkinliği olmayan, sadece dinî alanla ilgili olan konularda söz sahipliği olan model şeklinde iki farklı biçimde değerlendiren Gökalp'e göre en ideal model ikincisidir. Meclis, saltanatı kaldırıp halifeyi siyasetin dışında tutmakla, bu kurumu eskisine göre daha itibarlı ve daha kuvvetli bir konuma kavuşturmuştur. Çünkü bugünkü halife, herhangi bir devletin özel siyasetine bağlı bulunmadığından dolayı tüm dünyadaki Müslümanların müftüleriyle açıkça ilişkiye geçerek, oralardaki imamlara ve hatiplere berat verecek; hem yurtiçi hem de yurtdışındaki dinî kurumların tamamı üzerindeki dinî nüfuzunu sağlayacak ve müslim-gayrı müslim hiçbir devlet bu dinî görevlerin yerine getirilmesine engel olamayacaktır.⁷⁶

Müslümanların tarih boyunca uygulayageldikleri siyasî tecrübeden hareketle, hilâfetin uygulanış biçimlerini sosyolojik bir yoruma tabi tutarak, dört ayrı hilâfet modeli üzerinde durmaya çalışan Ziya Gökalp; İslâm tarihinde dört ayrı şekilde tecelli eden hilâfetin mahiyet itibariyle birbirinden farklı olduğu için farklı isimlerle adlandırılmaları gerektiğini söyleyip, bu dört ayrı hilâfet çeşidini şu şekilde ortaya koyar:

Halife sultanlar: Dört halifenin aslî görevleri halifelikti. Ancak o dönemde ayrıca bir devlet teşkilâtı olmadığından, bu halifeler kamuya ait siyasî işlerde de yetki sahibi olmuşlardır. Bu halifelerin asıl görevleri namazlarda imamlık yapmak, cuma ve bayram hutbelerini okumak, hac kabilelerini organize edip hacm gereklerini yerine getirmek için başkanlık yapmaktır.⁷⁷

Sultan halifeler: Emevî, Abbâsî ve Osmanlı halifelerinin aslî görevleri sultanlık olduğu halde bunlar, hilâfeti de uhdelerinde bulunduruyorlardı. Bunlar din ilimleri konusunda herhangi bir üstünlüğe sahip olmadıkları için, bunların zamanında din ilimlerinde dört imam gibi müctehidler ortaya çıktı. Namaz, hac gibi ibâdetlerin ifasını bu imamlar, sultanlara vekil olarak yerine getiriyorlardı ve ümmetin sâlih fertleri vaizlik, müftülük, müderrislik görevlerini üstleniyorlardı. Bu insanlar görevlerini eksiksiz yerine getirirken, sultanlar kendilerine düşen görevleri gereğince yapmadıkları gibi olumsuz tavırlar takmıyorlardı.

Teşkilâtsiz halifeler: Selçuklu sultanları zamanında Bağdâd'da, Memlûk sultanları zamanında da Mısır'da bulunan halifeler, saltanattan tamamen soyutlanmış oldukları gibi, dinî vazifeleri yerine getirmek için ihtiyaç duydukları dinî kurumlardan da mahrum kalmışlardı.

Bağımsız ve teşkilâtlı halifeler: Bugünden itibaren işe başlayan halifeler, saltanattan bağımsız oldukları gibi geniş bir ümmet teşkilâtı oluşturup dinî görevlerini gereği gibi yerine getirebileceklerdir. Bunun için de derhal bir danışma kurulu oluşturulmalı ve İslâm dünyasının en seçkin âlimleri bulunarak bu kurula üye yapılmalıdır. Gökalp, hilâfetin bu son şeklinin olması gereken şekil olduğunu ve hilâfetin saltanattan ayrılarak saltanatın kaldırılmasıyla bunun gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu yeni hilâfet şekline, eski dönemlerdeki gayri müslim teşkilâtlarının bir benzeri olduğu gerekçesiyle karşı çıkanlara, Gökalp şu cevabı vermektedir. *"Gayri müslimlere ait bu cemaatler yalnız ruhânî teşkilâtlar değildi. Cismânî teşkilâtlar namıyla teşri'i, kazâi, icrâi salâhiyetleri de vardı. Bu salâhiyetlere dâhilî kapitülasyonlar yahut imtiyâzât-ı mezhebiyye deniliyordu. Bu siyasî imtiyazlara mâlik cemâatlerden her biri, hakikatte küçük bir devlet mahiyetindeydi. Bugünkü millî saltanat, bu üç siyasî salâhiyetten en küçük bir zerrenin bile milletten başka hiçbir zümreye verilmesine rıza gösteremez."*⁷⁸

Gökalp, bu yeni hilâfet modelinin yasama, yargı ve yürütme yetkisi bulunan bir kuruma dönüşmemesi için, bugünkü diyânet teşkilâtının da temelini oluşturan teşkilâtımızın her nahiyedeki şubesine cami teşkilâtı, her kazadaki merkezine müftülük ve her devletteki merkezine meşihat teşkilâtı adı verilen bir hilâfet kurumu önermiştir.

SONUÇ

İslam dünyasının 14 yüzyılı aşan siyasî tecrübi birikimi içinde bir idare biçimi olarak kabul görmüş olan Hilâfet, Hz. Muhammed sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamberin vefatının ardından Müslümanların arasında yaşanan siyasî gerilim iktidar alanıyla ilgilidir. Buna göre ihtilafa düşülen konu, siyasî iktidarın gerekli olup olmadığı ve bu iktidarın kimler tarafından temsil edileceği ile ilişkilendirilmiştir. Bu noktadan hareketle Emevîler dönemine kadar olan İslam devleti idarecileri halife unvanı ile anılmış, Emevî yöneticileri de bu unvanı kullanmayı tercih etmelerine rağmen onların siyasî tecrübeleri saltanat olmak üzere telakki edilmiştir. Emevî iktidarına, dönemin muhalefet

hareketlerinin desteğini alarak gelen Abbâsiler döneminde de, halife unvanının kullanılmasına devam edilmiştir. Abbâsi idaresinin son dönemlerinde hilâfet kurumunun siyasî, idarî ve askerî herhangi bir yaptırım gücü bulunmayan manevî ve sembolik bir kuruma dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nde halifelik kurumu, siyasî meşruiyet krizinin yaşandığı önceki dönemlerde daha çok önem kazanmıştır. Fakat maddi ve manevi gücü elinde bulunduran ve merkezî bir yapıya haiz siyasî iktidarın meşruiyetini sahip olduğu güçten alan ve 'padişah', 'sultan' ve 'han' unvanlarını kullanmış olan Osmanlı hükümdarları halifelik müessesesini 18. Yüzyılın sonlarına kadar ön plana çıkarmamışlardır. Sultan II. Abdülhamid'in iktidarında devletin içinde bulunduğu durum ile yeni bir siyaset ihtiyacı zuhur etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, devletin iç siyasetinde dinî ve siyasî güç birliğini korumak, dış siyasetinde mevcut nüfuzunu genişletmek suretiyle denge politikası merkezinde hilâfeti gündeme alarak etkili bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlı idaresinin güç kaybetmesinin aksine hilâfet kurumuna nüfuz kazandırılmaya gayret gösterilmiştir. Bu sayede halifelik uluslararası siyasette önemli bir güç merkezi haline getirilmeye çalışılmıştır.

Türk-Alman ittifakı arayışlarının devamında patlak veren ilk Dünya Harbi başlarında ilan edilen 'cihad-ı ekber' çağrısından, Müttefik devletlerin aldığı tedbirler, Osmanlı'nın hazırlıksızlığı, Arap ayrılıkçılığı gibi faktörlerle beklenen fayda sağlanamamıştır. Fakat harp sonrasında İslâm nüfusunda Osmanlı halifesi lehinde ve Müttefikler aleyhinde bir kamuoyu oluştuğu ve bazı hilâfet yanlısı örgütlenmeler meydana geldiği de görülmektedir.

Dünya harbine tepki niteliğinde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi ise 'halifeyi esaretten kurtarma'yı varlık sebeplerinden biri olarak telakki etmiştir. Mücadelenin siyasî ve idari dayanağı olan TBMM hükümeti başlangıçta Damad Ferid hükümeti ile sınırlı tutmaya özen gösterdiği muhalefetini Sevr paylaşımının imzalaması üzerine genişletme yoluna gitmiştir. İstiklâl Harbi'nin zaferle sonuçlandırılmasından sonra Saltanatın kaldırılması gibi köklü inkılap teşebbüsü sonrasında Sultan Vahideddin TBMM'de hal' edilerek Şehzade Abdülmecid Efendi halife seçilmiştir. Bu süreçte Abdülmecid Efendi'ye sultan olarak değil yalnız halife olarak biat edilmiş ve kılıç kuşandırılmamıştır. Fakat bu aşamada dönemin hassasiyetini koruması nedeniyle hilâfet makamının, görev, yetki ve sorumlulukları hukukî bir çerçeve ile çizilmiş değildi.

256 Bu durumun arkasında Mustafa Kemal Paşa ve lider kadronun gerçekleştirmeyi planladıkları inkılaplara halifelik makamının ve bundan destek arayışında olan bazı siyasî çıkar çevrelerinin engel olacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu doğrultuda bazı siyasî kaygılar hilafetin ilgası sürecini öne çekilmesini gerektirmiştir. Osmanlı hilâfet kurumunun TBMM tarafından ilga edilmesini, dönemin iç ve dış dinamiklerinin zorunlu bir neticesi olarak düşünebiliriz. Özellikle bu dinamiklerin başında Cumhuriyetin ilanı sonrasında halifeyi devlet başkanı yapma gayretinde olanların basın-yayın yoluyla muhalefete geçmiş olmaları ve İslâm dünyasında halifelikten beklentilerin artması, halifelik hukukunun belirlenmesi hususunda taleplerin Ankara'ya ve Türk kamuoyuna ulaştırılması gelmektedir. Ayrıca İstanbul'da bir İslâm şurası veya kongresi toplama fikrinin gündeme gelmiş olması da TBMM'yi hükümetini fevkalâde rahatsız etmiştir. İslâm şurasının toplanması yönündeki ısrar İslam ülke ve topluluklarından temsilcilerin katılması öngörülen İslam kongresinin İstanbul'da toplanıp bir takım dinî, siyasî kararlar alması hassasından ileri gelmektedir. Bu gelişme ise, TBMM'nin konumuna zarar verebilir ve Milli Mücadele'nin kazanımlarının boşa çıkmasına sebep olabilirdi. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın, halifelik makamının kaldırılmasını öne almasında etkili olmuştur. Hilafetin TBMM tarafından lağvedilmesinin neticesinde başlatılan tartışmaların siyaset arenasında yankı uyandırmasında fazlaca ümit bağlanan Kahire Hilâfet Kongresi'nden sonuç çıkmaması, meselenin teolojik tartışmaların merkezine alınmasına yol açmıştır. Bu hassas süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın makamın ilgası doğrultusunda takip ettiği strateji dikkat çekicidir. Öncelikle Paşa, gazete ve üniversite çevreleri ile görüşerek kendi fikirleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmaya gayret etmiştir.

Bu doğrultuda Meclis özelinde yapılan tartışmalarda, TBMM'nin ilk Adalet bakanlarından olan Seyyid Bey gibi aydınların halifelik makamından çok hükümetin ve meclisin önemli olduğunu vurgulamaları ilgaya giden yolun, hukukî altyapısını oluşturmuştur. Bu tartışmalar dahilinde Ziya Gökalp'e göre, saltanattan soyutlanmış bir hilâfet kurumu oluşturulmalıdır. İslâm dünyasının en seçkin uleması bu kuruma bağlı olacak bir danışma kurulunda yerini almalıdır. Bu kurulun sorumluluk sahası, dini eğitimden ve camilerdeki görevlerle sınırlı olmalıdır. Hilâfet kurumu iç siyasete karışmamalı, yasama, yargı ve yürütme alanına müdahale etmemelidir. Anlaşılacağı üzere, Hilâfetin ilgasını isteyen ve destekleyen ulema ve mutasavvıflardan pek çok kimsenin siyaseten değil, inanarak hilâfetin ilgasını müdafaa ettiklerini söyleyebiliriz.

Kanun metninde halifelik görevini hükümet ve TBMM'nin ifa ile mükellef olduğu, dolayısıyla hilâfet makamı mülga olmakla birlikte hilâfetin mana ve fonksiyonunun meclis ve hükümete havale edildiği anlaşılıyor. Ancak daha sonra kanun metninden anlaşılan, mefhum dikkate alınmamış ve uygulamada hilâfetin mana ve fonksiyonlarına yer verilmeyerek hilâfet makamının tarihte kaldığı görüşü hâkim olmuştur. Ayrıca, milli esaslar dahilinde bir devlet kurulması aşamasında, bütün Müslümanların en üst dini makamı olan hilâfetin var olması bazı güçlükleri de beraberinde getirmekteydi. Bir yandan hilâfetin ilgası, Türkiye'nin milli bir devlet olmasına katkıda bulunurken, diğer yandan modernleşme yolunda öngörülen inkılâpların önündeki en önemli engeli kaldırmıştır. Bu sayede hilâfetin ilgası ile ülkedeki iki başlı temsil krizi de aşılmış ve Ankara'nın meşruiyeti ve ülke yönetiminde etkin yegâne temsil gücü olduğu tüm dünyaya ispat edilmiştir.

Sonnotlar

Dipnotlar:

- 1)Fuat Köprülü hilâfet makamının ilgâ edildiği dönemde bu çalışma hakkında bilgi edindiği halde üzerinde durmamıştır. Bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, S. I, s. 142.
- 2) A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, C. 15, 1962, s. 287-285.
- 3)Tarık Z. Tunaya'nın temin ettiği fotoğraflara dayanarak hazırlanan makale, risalenin tanıtımı ve risalenin yazılış amacını yansıtmaktadır. Osmanlı hilâfetini meşrulaştırmaya yönelik bölümlerinin İngilizceye çevirisinin ardından kısa bir değerlendirme ile sona ermektedir. Fakat eser,1980'li yıllara kadar risale ile ilgili tek çalışma olarak kalmıştır. Risale hakkında daha kapsamlı bir çalışma 1980'li yıllarda Hulusi Yavuz tarafından yapılmıştır. Önce *X. Türk Tarih Kongresine* tebliğ olarak sunulan bu çalışmanın genişletilmiş hali yazarın *Osmanlı Devleti ve İslamiyet* adlı eserinde "Sadriazam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilâfeti" başlıklı bir bölüm olarak yer almıştır. (*X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, c. V, s. 2083-2107.; Gibb'den çok daha geniş bir çerçevede meseleyi ele alan Hulusi Yavuz, *halife ve hilâfet* kavramları hakkında geniş bir değerlendirmeden sonra mezkur risalenin yaklaşık üçte birinin tercümesine yer vermiştir. Makale esas itibariyle Lütfi Paşanın hilâfet hakkındaki görüşlerini ve Osmanlı hilâfetini savunmasını destekleyici mahiyette kaleme alınmıştır. Bkz. Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul, 1991, s. 73-110. ; Lütfi Paşanın risalesinin en belirgin katkısı, Osmanlı hilâfeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Osmanlı hilâfeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere henüz ulaşamamakla birlikte risalenin yazılış tarihi ve içeriğinden hareketle bir izah ileri sürmek mümkündür.

- 258 Bkz. (Muharrem Jahja, "Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme Tahkik, Tahlil ve Tercümesi", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003.)
- 4) Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, 1924.
- 5) Faruk Sümer, bu iddianın yerli ve yabancı yazarlar ve idareciler tarafından tarihi bir hakikatmış gibi kabul edildiğini belirtmektedir. Bkz. Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?", *TTK Yay.*, *Bellekten*, LVI/217, 1992, s. 696-697.; Mustafa Alkan, *Osmanlılarca Hilâfet*, İzmir 1997, s. 77-81.
- 6) Halil İnalçık, "The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of İslam*, Cambridge, 1970, C. I, s. 320-323.
- 7) Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul 2000, s. 56.
- 8) Hasan Gümüşoğlu, *Osmanlı Hilâfeti ve Kaldırılması*, İstanbul 2000, s. 35-69.
- 9) Esad Efendi, *Hükümet-i Meşrûta*, Mihran Matbaası, İstanbul 1293.
- 10) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Cilt.1 (İstanbul 1294), Cilt 2, İstanbul 1295.
- 11) Nazif Surûrî, *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye*, Kostantiniyye 1315, *Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası*, s. 3-5.
- 12) Eserin sonuç kısmında ise şöyle denilmektedir: "İmdî âyâtullahdan ve ehâdis-i Resûlillah'dan anlaşıldığı üzere emîrül-mü'minîn ve halîfe-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine mutâvaat dünyada ve âhiretde mûcib-i necât ve saâdetdir. İmâmü'l-müslimîn, Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn, hârisü emânâti sey-yidi'l-kevneyn ve hâfizu bünyânü dîn-i mübîn Şevketlü Pâdişâhımız Gâzi-i âli Büyük Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri min kibelî'r-Rahmân hâiz-i hilye-i muallâ-yı hilâfet buyruldukları cihetle kâffe-i ehli tevhid ve imânın eb-i müşfik-i mededresi ve veliyyü'l-emr-i mukaddesidir." Bkz. (Nazif Surûrî, *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye*, *Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası*, Kostantiniyye 1315, s. 21-22.)
- 13) Wilfred Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London 1882.
- 14) Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, (Çev. Şiar Yalçın), 5. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2013.
- 15) Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye Hilâfetin İlgası*, (Çev. Haşan Aktaş), İstanbul 1998.
- 16) Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilâfet*, İzmir, 1997.
- 17) Azmi Özcan, *Panîslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 2. Baskı, İSAM Yay., İstanbul 1997.
- 18) Tufan Buzpınar, *Hilâfet ve Saltanat: II. Addülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yay., İstanbul 2016.
- 19) Ferhat Koca, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemine Ait Hilâfet Tartışmalarıyla İlgili Yayınlar", *Bellekten*, Cilt. LXVII, Sayı. 249, (Ağustos 2003).
- 20) Beş kısımdan meydana gelen eserin yazarları arasında; *Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hoca Râsih Efendi, Hoca Ubeydullah Efendi, Yunus Nadi Bey, Ahmed Emin Bey, Falih Rifki Bey, Necmeddin Sâdik Bey, M. K. Bey, Celal Nuri Bey, A. Sünnî, Necmeddin Sâdik Bey, F. C., Hoca İlyas Sâmi Efendi, Kangırı Mebûsu Tevfik Efendi, Refet Paşa ve Şeyh Senûsî Bayler*

yer almaktadır. Bkz. (*Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, Matbûât ve *İstihbârât* Matbaası, Ankara 1339, 240 s.)

21) M. Kâmuran Ardağ, *Hilâfet Meselesi*, İstanbul 1955.

22) Seçil Kara Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, 2. Baskı, Temel Yay., İstanbul 2006.

23) Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 103.

24) Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008.

25) Çalışmada ayrıca Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve dağılma sürecine girdiği dönemden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve sonrası yapılan siyasî model tartışmalarında başvurulan dini argümanları ortaya koyulmuştur. Bkz. (Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilâfet Tartışmaları*, Ankara 2004.)

26) *Nutuk*, s. 493.

27) *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Tarih: 19.11.1922, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 13.113.62.; Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM İkinci Dönem 1923-1927*, Cilt: 1, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1993, s.279-280.

28) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, Cilt 5, (18.11.1338), s. 565.

29) Yücel Özkaya vd., *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s.337

30) TOYNBEE, *1920'lerde Türkiye Hilâfetin İlgası*, s. 76.

31) *BCA*, Tarih: 15.9.1923, F.K.: 030.10, Y.N.: 202.381.4.; *BCA*, Tarih: 11.10.1923, F.K.: 030.10, Y.N.: 202.381.8.

32) Yeni kurulan devleti sahiplenip bir muhalefete gitmelerini engelliyordu. Bu da halifelik kurumunun iç politikaya yönelik olumlu bir fonksiyon icra ettiği anlamına geliyordu. Bkz. GOLOĞLU, *Halifelik (Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?)*, s. 29.

33) GÜN, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik*, s. 20.

34) *Mete Tunçay*, T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), *İstanbul 1989*, s. 68.

35) Feroz Ahmad, "The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 3 (Jul., 1973), s. 365-366.

36) Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta bu koşulları: "Kişisel egemenliğe dayanan hükümet biçiminin 16 Mart 1920'den başlamak üzere ve sonsuza değin, tarihe karıştığını bildirdikten sonra bir takım Şükrü Hocalar, 'Müslümanlık kamuoyu kuşuklara ve üzüntülere düşmüştür.' diyerek çalışmaya koyuldular. 'Halifelik demek, hükümet demektir. Halifeliğin haklarını ve görevlerini ortada kaldırmak hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir.' savını ortaya atmışlardı. Meclisin, ulusun kaldırdığı kişisel egemenliği hilâfet katında sürdürmek ve padişah yerine halifeyi koymak düşüne kapılmışlardı." şeklinde anlatmıştır. Bkz.: *Nutuk*, s. 501-502.

37) Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1923*, Dokuz Eylül Yay., İzmir 2000, s.139-140.; Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S. 29-30, (Mayıs-Kasım 2002), s. 23.

260 38) *Nutuk*, II, s. 597.

39) *Nutuk*, II, s.846

40) Manevraların amacı; Mussolini Yunanlılarla ittifak ederek Türkiye'ye saldırırsa Türk ordusunun başarılı olup olamayacağını anlamaktır.

41) Konuşmanın sonunda Mustafa Kemal Halifeliği ilga etmeyi düşündüğünü açıkça belirttiğinde Hüseyin Cahit dışındakiler sessiz kalacaklar, Hüseyin Cahid Bey, İstanbul'a döndüğünde ise Velid Bey'le birlikte Halifelik yanlısı yayınlara devam ederek bu konudaki tutarlılığını gösterecektir. Toplantı sırasında, *İkdam'dan* Ahmet Cevat, *Vatan'dan* Ahmet Emin, *Vakit'ten* Ahmet Adım, *İleri'den* Celal Nuri, *Akşam'dan* Necmeddin Sadak, *Tercüman'dan* Hüseyin Şükrü, *Tanın'den* Hüseyin Cahit Beyler yer almışlardır. Bkz. SATAN, *Halifeliğin Kaldırılması*, s. 206.

42) İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk, Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Atatürk Üniversitesi, Basımevi, Erzurum 1973, s. 108-109.

43) TBMM'deki tartışmalar için bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 5, (12 Şubat 1340), s. 734-735, 738-749.; Seçil Kara Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, 2. Baskı, Temel Yay., İstanbul 2006, s. 244.

44) Sultan Abdülaziz devrinde saray ve hanedan ödeneği bütçenin ortalama % 3,5'i iken II. Abdülhamid devrinde % 4,6, Meşrutiyet yıllarında % 1,5'dir. Cumhuriyet devrinde 1924'de saray ve halifeye bütçeden ayrılan pay yaklaşık % 0,3'tür. Bkz. (Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 146). ; Mahmut Akkor, "Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası", *History Studies*, S. 4, (2012/1), s. 23-24.

45) *TBMM Zabıt Ceridesi*, , Devre 2, Cilt. 6, (20 Şubat 1340, s. 166-174. Konu daha önce basma yansımıştı. Bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Şubat 1340.

46) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340), s. 333-334.

47) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340), s. 329.

48) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340), s.344-345.; GOLOĞLU, *Halifelik (Ne İdi?-Nasıl Alındı?-Niçin Kaldırıldı)*, s. 153-156.

49) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340), s. 344- 361.

50) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340), s. 415.

51) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340), s.401-436.

52) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340), s.401-436.

53) Halk Fırkası Grup Toplantı Zabıtları için Bkz. Av. Kemaleddin Nomer, *Şariat, Hilâfet, Cumhuriyet, Laiklik, Dinî ve Tarihi Gerçeklerin Belgeleri*, İstanbul 1996, s. 135-293. Bu zabıtları Nomer, dedesi II. dönem Erzurum Mebusu Ziyaeddin Bey'den aldığını bize ifade etmiştir. Mete Tunçay, CHF grup zabıtlarının TBMM zabıtları gibi düzenli basılmalarına rağmen kütüphanelerde koleksiyonlarının bulunmadığına kendisinin aradığı 8 Ocak 1924 tarihli tutanağı ABD'deki Stanford Üniversitesinin Hoover Kurumunda gördüğünü, 2 Mart 1924 tarihli tutanağı ise SSCB Bilimler Akademisinin Moskova'daki Doğu Bilimler Enstitüsünde gördüğünü belirtmektedir. Bkz. Tunçay, s. 95-96, dn.64. CHP Grup Toplantısı Tutanaklarının basılı olan 1-8-10-15-27 Ocak 1924, 2 Mart ve 25 Ekim 1924 tarihli olanları Ayhan Aktar'ın özel koleksiyonundan alınarak diğer 4 toplantı tutanağı aynı tarihli' gazetelerden derlenerek Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur tarafından yayınlandılar. Bkz. *CHP Grup Toplantısı*

Tutanakları (1923-1924), Yay. Haz. Yücel Demirel-Osman Zeki Konur, İstanbul 2002.

54) Şeyh Safvet Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Birol Ülker-Ö. Faruk Bahadır, "Şeyh M.Saffet (Yetkin) ve Tasavvuf Dergisi", *Müteferrika*, (Kış 2003), Sayı 24, s. 145-157.

55) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 27-28.

56) TBMM Genel Kurulda okunan ve kanunlaşan Madde 1.Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülğadır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 28.

57) Madde 2. Mahlû halife ve Osmanlı saltanat-ı münderisesi hanedanın erkek ve kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de Al-i Osmaniden addedilirler. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 28.

58) İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilâm tarihinden itibaren âzami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar. Madde 3 ve sonraki maddeler aynen Genel Kurul'dan geçmiş ve kanunlaşmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 28.

59) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 28-29.

60) 5 Mart 1340 *Hakimiyet-i Milliye*. Hilâfette siyasi kuvvet vehmedenler Reis-i Cumhurluğa hilâfetin verilmesini istedikleri ancak Reis-i Cumhurun reddettiği ve "cumhuriyet ile saltanat demek olan hilâfetin imtizaç etmeyeceğini" söylediğini yazıyordu. Öte yandan Hindistan Müslümanları da Mustafa Kemal Paşa'nın halife olmasını talep ettikleri 30 Nisan 1340 tarihinde Antalya mebusu Hoca Rasih Efendi bir rapor halinde Cumhurbaşkanlığına sunmuştur. Bu rapor için Bkz. Mesut Çapa, 'Mustafa Kemal Paşa'ya Halifelik Önerisi', *Toplumsal Tarih*, I, S. 1, (1 Ocak 1994), s. 14-17. Ayrıca bu konunun değerlendirmesi için Bkz. *Nutuk*, II, s. 850- 851.

61) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 27.

62) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 21-24.; Bkz. (GOLOĞLU, *Halifelik (Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?)*, s. 146-148).

63) Kadirbeyoğlu Zeki Bey, II. Meclis'te CHF'den olmayan tek milletvekilidir. Kendisinin nasıl seçildiğine dair bilgi için Bkz. Zeki Bey'in yayınlanmamış *Hatırat*'ından naklen Mahir İz, *Yılların izi*, İstanbul 1990, s.317-323. Zeki Bey hakkında geniş bilgi için de Bkz. Kadir Mısıroğlu, *Üç Hilâfetçi Şahsiyet*, İstanbul 1995, s. 19-146.

64) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 31.

65) Zeki Bey, hanedanın yurt dışına sürülmesine karşı olup onların Ankara'da yapılacak iki üç büyük apartmanlara yerleştirilerek Cumhuriyet hükümetlerinin kontrolü altında, evlatlarının devlet okullarında okutulmaları memleket hizmetinde bulunmalarını ve böylelikle yarım asır içinde hanedanın halka karışacaklarını ileri sürmekte idi. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 32.; GOLOĞLU, *Halifelik (Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?)*, s. 151-152.

66) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 41; Şeyh Safvet Efendi zabıtlarda sehfen Konya mebusu olarak yazılmış ama

262 doğrusu Urfa mebusudur.

67) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s.41-42.

68) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s.42-62; Seyyid Bey'in hilâfet hakkındaki görüşlerinin benzeri 1908 yılında Elmalılı Hamdi Efendi tarafından yazılan "*İslamiyet ve Hilâfet ve Meşihat-ı İslamiye*" makalesinde ifade edilmiştir.

69) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s.62- 64.

70) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 28.29.

71) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340), s. 19, 29-78..

72) *BCA*, Tarih: 6.3.1924, F.K.: 51.0.0.0, Y.N.: 2.12.7.

73) EROĞLU, *Türk Devrim Tarihi*, s. 183-184.

74) *Düstur*, 3. Tertip, V, s.668.

75) Gökalp, "Hilâfetin Hakiki Mahiyeti", s. 8-9.

76) Gökalp, "Hilâfetin Hakiki Mahiyeti", s. 9.

77) Gökalp, "Hilâfetin Vazifeleri", s. 59.

78) Gökalp, "Hilâfetin Vazifeleri", s. 59-61.